

Kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika piiril: kultuuritõkestuse juhtum

Remo Gramigna

*Cultural studies is not one thing.
It has never been one thing.*
Stuart Hall¹

*Even in order to differ, to subvert meaning
there has to be a meaning.*
Ernesto Laclau & Chantal Mouffe²

Abstrakt. Artikli eesmärgiks on esitada kahe teoreetilise lähenemise – kultuuriuuringute ja -semiootika – võrdlev analüüs. Kuigi mõlemad distsipliinid tegelevad kultuuri kui kompleksse uurimisobjektiga, leidub nende vahel lahknevusi nii teoreetilisel kui metodoloogilisel tasandil. Käesolev artikkel uurib neid distsipliine eristavaid teoreetilisi eeldusi ning potentsiaalseid sarnasusi, mis võiksid neid ühendada. Kultuuriuuringud on pidevalt hõivatud enese kui distsipliini kirjeldamisega. Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika esitatud teoreetiline lähenemine pakub metadistsiplinaarse metodoloogia, mille kaudu on võimalik ühendada kultuuri mõistega tegelevad humanitaaria distsipliinid. Lisaks pakub artikkel välja konkreetse juhtumianalüüsi kultuuritõkestuse nähtusest ning keskendub seejuures tõlgendajate poolt kasutatud tehnikatele, mille eesmärgiks on saboteerida ja õõnestada korporatiivseid reklaame, sõnumeid ja logosid. Võttes appi kultuuriuuringute ja -semiootika vaatepunktid, näidatakse sama uurimisobjekti – *subvertising*’u praktika – erinevaid analüüsitavuse tasandeid.

Märksõnad: kultuuriuuringud, kultuurisemiootika, kultuuritõkestus, distsiplinaarne identiteet, *subvertising*.

¹ „Kultuuriuuringud ei ole üks asi. See ei ole kunagi olnud üks asi.” – *Tõlkija märkus*.

² „Isegi selleks, et erineda, et tähendust õõnestada, peab eksisteerima tähendus.” – *Tõlkija märkus*.

Sissejuhatus. Piirid ja distsiplinaarne identiteet

Käesolev artikkel uurib kultuuriuuringute ja kultuurisemiootika vahelisi ühendus- ja lõikepunkte. Kuigi mõlemale on ühine kultuur kui kompleksne uurimisobjekt, jäävad püsima erinevused, mis neid distsipliine lahus hoiavad. Kultuuriuuringud on haaratud nii pidevasse enesemääratlemisse distsipliinina kui ka oma identiteedi ja staatuse selgitamise. Hilisema perioodi Tartu–Moskva koolkonna kultuurisemiootika pakub kultuuri uurimiseks välja semiosfäärilise lähenemise, mis võib luua valdkonnaülese metadistsiplinaarse mõiste ning metodoloogia, mille abil on võimalik ühendada kultuuriga tegelevad distsipliinid.

Artikli eesmärgiks on valgustada võimalikke kattumisi nende kahe uurimisvälja vahel. Lähemalt vaadates on võimalik distsipliinide erinevusi ületada ning jõuda viljaka dialoogini, mille käigus need teineteist rikastavad. Seetõttu üritab käesolev tekst kirjeldada kultuuriuuringute teoreetilisi lähtekohti ning arutleda nende suhete üle kultuurisemiootika teoreetiliste eeldustega. Esimene küsimus, millele üritan vastata, puudutab neid distsipliine eristavaid piire. Kuidas on võimalik nende distsiplinaarseid identiteete määratleda? Milliseid teoreetilisi piire nad ületavad? Nendele küsimustele lähenetakse eelkõige teoreetilisest vaatepunktist. Olles neid probleeme sügavamalt käsitlenud, esitan eelnevale tuginedes *kultuuritõkestuse* praktilise juhtumianalüüsi.

Kultuuriuuringute paradoksaalsus

Mida kätkeb endas nimetus *kultuuriuuringud*? Nagu Lawrence Grossberg täheldab, viitas see algselt peamiselt Briti traditsioonile, mis pärines Birminghami ülikooli Centre for Contemporary Culture Studies'ist (CCCS); nüüdseks on aga termin muutumas järjest ähmasemaks ning osutab kõigele, mida eelnevalt tunti *kriitilise teooria* nime all (Grossberg 1993: 21).

Kultuuriuuringud on algselt Birminghami koolkonna nimetusest kuuekümnendatel muutunud tänapäeval juba katusmõisteks, mille alla koondatakse mitmekülgseid ja heterogeenseid suundumusi. Mõiste ähmasus avaldub samamoodi kultuuriuuringute ja nende distsiplinaarse identiteedi määratlemist saatvates raskustes. Nagu arutleb John Hartley:

Isegi intellektuaalsete gruppide ja akadeemiliste institutsioonide siseselt ei eksisteeri üksmeelt selle üle, mis kvalifitseerub kultuuriuuringutena kas kriitilise praktika või institutsionaalse aparatuurina. Vastupidi, see valdkond leiab oma edasiviiva jõu fundamentaalsetest erimeelsustest selle üle, milleks kultuuriuuringuid teostatakse, kelle huvides seda tehakse, millised teooriad, meetodid ja uurimisobjektid on sellele omased ning kuhu asetada selle piirid. (Hartley 2003: 1)

See määratlematuse ja ebaselguse paradoksaalne olukord, millesse kultuuriuuringud asetuvad, on samamoodi tajutav valdkonna teoreetilise välja mitmekesisuses. Näitlikustamiseks toon järgnevalt välja paar suundumust, mida on nimetatud *kultuuriuuringuteks*, ehkki need taotlevad eristust traditsioonilistest Briti kultuuriuuringutest.

Esmalt: John Hartley, Austraalia kultuuriuuringute suuna juhtfiguur, kasutas oma ekspertiisivaldkonna määratlemiseks mõistet *kultuuriteadus* (*culture science*). Hartley asutas 2008. aastal ka samanimelise akadeemilise ajakirja, milles ta pakub välja järgneva definitsiooni ning algse eesmärgipüstituse:

Kultuuriteadus areneb evolutsioonilisuse/komplekssuse teooria ning inimsuhete ja identiteetide uurimise vahelises dialoogis. Dünaamilise muutumise problemaatika on osutunud nii majanduslike kui inimväärtuste uurimise jaoks takistavaks faktoriks.

Kultuuriteadus otsib seetõttu teadmispõhise ühiskonna mineviku ja oleviku kohta evolutsioonilist arusaamist, et kaardistada tulevikustenaariumite võimalik ruum loomingulise tootmise jaoks, millega nii poliitilised kui äristrateegiad peavad arvestama.³

Järgmise teoreetilise positsiooni leiame Douglas Kellneri mõistest *kriitilised kultuuriuuringud* (*critical cultural studies*). Kellneri (1995) eesmärgiks on taasaratada Birminghami koolkonnale omast kriitilist vaimu ja poliitilist teravust, üritades seda tänapäeva ühiskonnas rekontekstualiseerida. Kellner (2009: 4) defineerib oma projekti multiperspektiivse lähenemisena, mis „(a) arutleb tootmise ja poliitilise ökonoomia üle, (b) tegeleb tekstianalüüsiga ning (c) uurib kultuuritekstide vastuvõttu ja kasutust”. Esimene punkt rõhutab nii tootmissüsteemi ja -konventsioonide kui ka analüüsitavate tekstide levitamise ja turundusreeglite uurimise vajalikkust. See tähistab kokkuvõtvalt „kultuuri poliitilist ökonoomiat” (samas). Teine punkt viitab tekstianalüüsi teostamisele laiaulatuslikku metodoloogiat kasutades – semiootikast formalistliku analüüsi ja feminismini. Kriitiliste kultuuriuuringute eesmärgiks on seega pakkuda

³ Cultural-science.org

„kriitilisi ja poliitilisi perspektiive, mis võimaldavad indiviididel lahata dominantsete kultuurivormide tähendusi, sõnumeid ja mõjusid. [Kultuuriuuringud] võivad saada osaks võitluses parema ühiskonna ja elu nimel” (Kellner 2009: 11–12).

Nende teoreetiliste pilkude läbi näib kultuuriuuringute programm ühtivat kultuuritõkestuse alusfilosoofiaga, mille järgi tuleb tarbijad varustada kriitilise mõtlemise tööriistadega, et nad oleksid võimelised dešifreerima ja dekonstrueerima tänapäeva meediamaaistikul levivaid märke ja sõnumeid (Lasn 2005; Berardi *et al.* 2003).

Olles osutanud paarile kultuuriuuringuteks nimetatud suundumusele, peame märkima, et sinne analüüs keskendub Birminghami koolkonnale. Kultuuriuuringute arengut käsitlevad mitmed narratiivid, mis ei ole sugugi kõik kattuvad. Lähtudes Lawrence Grossbergist, teen kõigepealt ülevaate Briti kultuuriuuringute loomisest, võttes algpunktiks 1960ndad, mida peetakse kultuuriuuringute tekkimise ajaks Suurbritannias (Grossberg 1993: 24). Oma tähelepanelikus analüüsis osutab Grossberg kultuuriuuringute „iseenesest-mõistetavale, standardajaloole” või „normatiivsele ajaloole” – ning tema eesmärgiks on see üle lugeda ja kirjutada. Üks selle standardnarratiivi omadusi on kultuuriuuringute negatiivne määratlemine; kultuuriuuringuid defineeritakse eesliite *anti*- kaudu: anti-distsiplinaarne, anti-essentsialistlik, anti-elitaarne. Mõtleme selle väite kehtivuse üle veidi sügavamalt.

Esiteks küsime, millised parameetrid võimaldavad ühte distsipliini teisest eristada? Storey (1996) järgi määratlevad distsipliini uurimisobjekt, analüüsimetodoloogia ja distsipliini enese ajalugu. Siia võib lisada veel spetsiifilise sõnavara ning metakeele olemasolu. Igasugusel uurimisel on oma teooria(d), mida võib mõista kui „propositsioonide, eelistuste ja seisukohtade hulka, mis on suunatud kindlale nähtuste või üksuste hulgale” (Duranti 2005: 418). Igal distsipliinil on oma analüüsiüksused, teatud mudelid analüüsimiseks ning epistemoloogia ja ontoloogia. Kuid kas neid tavapäraseid kriteeriume, mille järgi mingi teadmisharu end distsipliinina määratleb, saab rakendada kultuuriuuringute distsiplinaarsete piiride markeerimiseks? Mis on kultuuriuuringute eripära ja spetsiifilisus? Kas kultuuriuuringuid saab identifitseerida nende huvialade või uurimisobjektide kaudu?

Kultuuriuuringute distsiplinaarne staatus on pidevaks vaidlus- ja arutlusteemaks; selle piiride mahamärkimine on vaevanõudev – ehk isegi võimatu – ülesanne. Tõepoolest, kultuuriuuringud haaravad laia teemaderingi ning mitmesuguseid huvivaldkondi. Subjektsus ja

identiteet, etnilisus, rass ja rahvus, sugu ja seksuaalsus, võim ja hegemoonia, subkultuurid ja vastupanu, kolonialism ja postkolonialism, populaarkultuur, massimeedia ja selle publik – need on mõned hääled, mis kõnelevad kultuuriuuringute keeles. Nimekiri ei ole loomulikult täielik ning seda võib kahtlemata laiendada. Seega, nagu Nelson ja paljud teised viitavad, „saab kultuuriuuringuid nende huvivaldkondade kaudu vaid osaliselt ja ebakindlalt identifitseerida, kuna ükski nimekiri ei suuda ammendada teemasid, millega kultuuriuuringud võivad tulevikus tegeleda” (Nelson *et al.* 1992: 1). Samale järeldusele võib jõuda, kui vaadata kultuuriuuringuid rangelt metodoloogilisest vaatepunktist, kuna seal rakendatakse pideva laenamisprotsessi käigus mitmeid metodoloogilisi vaatepunkte seonduvatest distsipliinidest (sotsioloogia, kultuuriantropoloogia, *literacy studies*⁴, meediauuringud, semiootika). Kultuuriuuringute ebastabiilne distsiplinaarne pinnas peegeldub ähmases ja avatud metodoloogias, mida võib kirjeldada brikolaaži ning alkeemia terminites (samas, 2). Seega ei ole võimalik kultuuriuuringuid ka spetsifilise metodoloogia kaudu määratleda. Seetõttu valitseb laialt omaksvõetud seisukoht, et kultuuriuuringuid määratlevaks jooneks on paradoksaalselt nende määratlematus. Libisedes ära klassikaliste distsipliini defineerivate parameetrite alt, tunduvad kultuuriuuringud end kirjeldavat pigem antidistsiplinaarse suhtumise või interdistsiplinaarsete püüdluste, mitte kuulumise kaudu juba tunnustatud teoreetilisse paradigmasse (samas, 2). Seega, võttes arvesse eelmainitud probleemid – kas võime ikkagi rääkida kultuuriuuringutest distsiplinaarse identiteedi terminites või peaksime kõnelema kultuuriuuringutest (vähemasti Suurbritannia traditsioonis) pigem kui koolkonnast ja mitte distsipliinist?

Paljude teiste seas on Tony Bennett arutlenud kultuuriuuringute vastumeelsuse üle defineerida end distsipliinina:

Kultuuriuuringud on arenenud kriitilistes suhetes eelduste ja protseduuridega eelnevatest, enam väljakujunenud distsipliinidest, mis on jaganud selle probleeme [...] kultuuri ja ühiskonna vaheliste interaktsioonimustrite uurimises. Tulemuseks on kalduvus kultuuriuuringute distsiplinaarse staatuse kuulutamise hoiduda. (Bennett 1998: 530)

Sarnaselt kinnitab Graeme Turner (1992: 640), et „olles vähemalt osaliselt ajendatud distsipliinide kriitikast, on kultuuriuuringud distsipliiniks kujunemise suhtes tõrksad.”

⁴ Distsipliin, mis tegeleb kirjaoskuse kriitilise uurimise ja hindamisega. Vt: <http://everydayliteracies.net/literacystudies.html>. – Tõlkija märkus.

Kultuuriuuringuid määratletakse paradoksaalselt globaalse definitsiooni puudumise kaudu: „[...] ilmselt on võimatu kokku leppida kultuuriuuringute olemuslikus definitsioonis või unikaalses narratiivis” (Nelson *et al.* 1992: 3). Kuid ehk võiksid kultuuriuuringud oma positsiooni luua lokaalsel tasandil, spetsiifilistes mikro-sotsiokultuurilistes kontekstides *ad hoc* metodoloogiat kasutades? Nagu Nelson, Treichler ja Grossberg selgitavad:

Pidevalt enese mõistmiseks oma ajalugu kirjutades ja ümber kirjutades, vastamisi uute väljakutsetega ennast luues ja taasluues, end uutes situatsioonides ümber kirjeldades, vanu eeldusi kõrvale heites ja omandades uusi positsioone – on kultuuriuuringud alati kontekstuaalsed. (samas, 10)

Siiski tundub kultuuriuuringute anti-distsiplinaarsus minevat vastuollu selle kontekstuaalse akadeemilise institutsionaliseeritusega. See on üks paljudest kultuuriuuringute paradoksides. Olgugi et kultuuriuuringuid motiveerib antagonistlik suhtumine akadeemiasse, peaksime meeles pidama, et see suund leidis algusest peale kohti institutsioonilises praktikas, akadeemilises epitsentris – Centre for Contemporary Culture Studies’ rajas Richard Hoggart Birminghamis 1964. aastal. Sisemine pinge institutsioonilise tunnustuse otsingute ja eklektilise metadistsipliini – mis oleks vabastatud rangest metodoloogilisest sugupuust – loomise väljakutse vahel on siiani kultuuriuuringute lahendamata dilemma. Nagu McEwan ütleb, pakub valdkonnana akadeemiline institutsionaliseerimine kultuuriuuringutele nähtavuse iseseisva distsipliinina, ilma et sulgeks selle rangeks ja steriilseks ühemõõtmeliseks metodoloogiliseks raamistikuks. Nagu nais- ja afroameerika uuringud, peavad kultuuriuuringud leidma enesele avaliku mõõtmise akadeemilise nähtavuse kaudu, mis ei tähenda tingimata radikaalsuse ja antidistsiplinaarse vaimu kaotamist (McEwan 2002: 435).

Võttes arvesse kõike eelnevalt öeldut, võime siiski välja pakkuda üldise definitsiooni, järgides Nelsonit, Treichlerit ja Grossbergi:

Kultuuriuuringud on interdistsiplinaarne, transdistsiplinaarne ja mõnikord kontradistsiplinaarne valdkond, mis tegutseb pinges haarata nii laialdast – antropoloogilist – kui ka kitsamat – humanistlikku – kultuurikontseptsiooni. (1992: 4)

Ilmselt on eelmainitud antidistsiplinaarne suhtumine kultuuriuuringute võitlusliku, opositsioonilise, kriitilise ja poliitilise hoiaku tulemuseks. Koos Tony Bennetiga võib nentida, et kultuuriuuringute üheks eesmärgiks on uurida kultuurilisi praktikaid nende läbipõimi-

tuses võimusuhetega ja võimusuhetes (Bennett 1993: 23). Võimusuhted on oluliseks momendiks kultuuriuuringute identiteedi mõistmisel. Jan Baetens arutleb samamoodi, et „kultuuriuuringute *'droit de cité'*⁵ ei leidu mõnes valdkonnale omases teoreetilises väites,” pigem „selle kahes 'transversaalses' omaduses: ühest küljest *poliitilises pühendumuses* ja teisest küljest *interdistsiplinaarsuses*” (Baetens 2005: 5 – kursiiv originaalis).

Siiski on mitmed kommentaatorid viidanud kultuuriuuringute übermõtestamise vajadusele. Näiteks pakub Tony Bennett välja kultuuriuuringute määratlemiseks *culture studies*'i⁶ uudse perspektiivi loomise. Lähtudes peamiselt Bruno Latouri toimija-võrgustiku teooriast ning teadusuuringutest, teeb Bennett ettepaneku vaadelda, kuidas kultuuri spetsiifilistes sotsiaalsetes asetustes teostatakse. Ta tunnustab Latouri soovitusi, mille järgi „tuleb sotsiaalset mõista kui mitmekesiste elementide assambleerimist erinevate agentide töö tulemusena” (Bennett 2007: 612). Bennett usub, et tema lähenemine on sarnane John Lawsi vaatepunktile, mis näeb „sotsiaalset tulemusena mitmesugustest tõlkeprotsessidest, mille kaudu erinevad sotsiaalsuse materjali osakesed seatakse omavahelistesse suhetesse inimeste ja asjade suhtevõrgustike kontekstis” (samas). Siit läheb Bennett edasi, väites, et ka kultuuri võib mõista kui „tinglikku agregaatit igasugustest osakestest, mis vormitakse kestvateks võrgustikeks, mille omavahelised interaktsioonid toodavad kultuuri kui spetsiifilisi inimeste ja asjade korrastusi” (samas). Sellise väite implikatsioonid eristavad Benneti *culture studies*'t traditsioonilistest kultuuriuuringutest. Esimeseks eristuspunktiks on toimija-võrgustiku teooriast mõjutatud lähenemise materialistlikkus kultuurilise produktsiooni käsitlemisel. Rõhuasetus assamblažidele ning viisidele, kuidas „osakesed”, inim- ja mitte-inimtoimijad interaktsiooni astuvad, annab tulemuseks materialistlikuma analüüsi, mis võimaldab luua „kultuuri konstitueerimise mittetautoloogilise kirjelduse” (samas).

Ka Scott Lash kinnitab, et kultuuriuuringutele on vajalik oma peamiste teoreetiliste kategooriate (*võim, hegemoonia, vastupanu*) überformuleerimine ontoloogiliste ja epistemoloogiliste nihete kaudu, mis võimaldaksid võimu probleemile läheneda teistsuguse

⁵ Prantsuskeelne väljend, mis tähendab *õigus eksisteerida, õigus olemas olla, olemisõigustus*. – *Tõlkija märkus*.

⁶ *Cultural studies* on eesti keeles kultuuriuuringud, kuid mõistel *culture studies* väljakujunenud terminit, mis neid kahte eristaks, ei eksisteeri. Vahetegemiseks jääb *culture studies* ingliskeelseks. – *Tõlkija märkus*.

paradigma alusel. Lash peab eelkõige vajalikuks võimu post-hegemoonilist käsitlust. 1970ndatel lähenesid Briti kultuuriuuringud võimu probleemile hegemoonia-paradigma vaatenurgast; võimu käsitleti kui „domineerimist nii nõusoleku kui sunni kaudu” ning „domineerimist mõtestati ideoloogia või diskursuse abil” (Lash 2007: 56). Lash väidab, et tuleb teostada paradigmapuhetus diskursusel ja sümboolsusel põhinevast hegemoonilisest korrast post-hegemoonilisse korda, milles võimukäsitlus muutub ontoloogiliseks. Representatsioonilt kommunikatsioonile, normatiivsusele faktilisusele, epistemoloogiliselt tasandilt ontoloogilisele, võimult-millegi üle (*power-over*) sotsiaalsele väljale sisemise (*power from within*) võimukäsitluse suunas (samas, 56).

Olles pidevas liikumises, on just muutus ja identiteet kaks peamist probleemi, millele kultuuriuuringud enese säilitamiseks keskenduma peavad. Olen vaadelnud mõningaid hiljutisi kultuuriuuringute arengutrende ning saan nüüd pöörduda Briti kultuuriuuringute moodustumise poole; pakun üheskoos Lawrence Grossbergiga alternatiivse narratiivi.

Kõigepealt tunnistab Grossberg (1993: 22), et kui kultuuriuuringud on avatud teoreetiline heitlus mõtestamaks aktiivseid domineerimise ja allutamise korrastusi kultuuri loomisel, siis on ka traditsiooni piirid ise ebastabiilsed ja muutuvad. Lähtudes sellest eeldusest, otsib autor alternatiivset narratiivi Briti kultuuriuuringutele, mis „on konstitueeritud rea võitluste kaudu teatud võtme-mõistete ümber” (samas, 30). Grossbergi ümbermõtestav jutustus näeb kultuuriuuringuid „kui ajalooliselt artikuleeritud diskursiivset formatsiooni, mis end pidevalt ümber defineerib” ning identifitseerib kaheksa teoreetilist ja poliitilist probleemistikku, mille ümber see „sõda positsiooni üle” aset leidis: 1) epistemoloogia ja tõlgendus; 2) determineeritus; 3) agentsus; 4) sotsiaalse formatsiooni struktuur; 5) kultuurilise formatsiooni struktuur; 6) võim; 7) kultuurilise võitluse spetsiifilisus; 8) modernsuse ajalooline väli (samas, 31–32). Grossberg näitab, kuidas vastused neile küsimustele on ajas pidevalt muutunud, seega ei tohiks ühtegi neist võtta iseenesestmõistetavana.

Grossberg toob samuti välja viis „stabiilset vormi kultuuriuuringute formatsioonis”: 1) (Hoggarti ja Williamsi) kirjanduslik humanism; 2) varane eklektiline katse määratleda dialektilist sotsioloogiat; 3) esimene tõeliselt keskne seisukoht (kulturalism); 4) struktuurial-konjunktuurne positsioon; 5) postmodernistlik-konjunktuurne positsioon (samas, 33). Need viis stabiilset vormi võimaldavad

Grossbergil kaardistada viisi, kuidas eelmainitud kaheksat teoreetilist probleemistikku on arutatud, raamistatud ja teoretiseeritud igas staadiumis. Meie eesmärkide jaoks on eriti huvitav vaadata Grossbergi narratiivi teist staadiumi, mis kestab hilistest 1960ndatest varaste 1970ndateni. Keskendun sellele arengustaadiumile kolmel põhjusel. Esiteks, nagu Grossberg isegi tunnistab, libisetakse sellelt perioodilt tihti pealiskaudselt üle (samas, 39). Teiseks põhjuseks on kultuuriuuringute ja semiootika vaheline epistemoloogiline läbikäimine, mis neil aastatel toimus. Kolmandaks on neil aastatel kultuuriuurijaid juhtinud keskendumine ideoloogiale.

Peaküsimuseks, mis sel ajal esitati, oli „kuidas inimesed täidavad tühimiku ebaadekvaatsete kollektiivsete representatsioonide ja ebatäiuslike isiklike tähenduste vahel” (samas, 40). Selles staadiumis Grossbergi poolt *dialektiliseks intersubjektiivsuse teooriaks* nimetatud kultuuriuuringud nihkusid varase staadiumi teoreetilisest positsioonist (Hoggarti humanistlik ja kirjanduslik suund, mis asetas küsimuse *komplekssete kultuuritekstide ja nende lugejate „kujutusvõimelise elu” suhete* terminites) semiootilise vahendatuse ja ideoloogia kui „konsensusliku maailmavaate konstruktsiooni” probleemideni. Nagu eelnevalt lühidalt öeldud, toimus kultuuriuuringute pöördumine semiootika poole; Umberto Eco ja Roland Barthes’i tööde retseptsioon on siin oluline. Tõepoolest, nii Halli kodeerimise-dekodeerimise mudel kui ka „semiootiline kultuuri-teooria” „moodustavad vastupanuvõimaluse teoreetilise aluse” (samas, 42). See on tähtis ning käesoleva analüüsiga vägagi kokkukõlav tähelepanek: see staadium tugevdas kultuuriuuringuid semiootilise metodoloogiaga, mis pakkus üliolulise temaatika – vastupanu. Vastupanu üheskoos noorte subkultuuride uurimisega moodustavad järgmise arengustaadiumi (1970ndate keskpaik) tuumteemad. Nagu Grossberg osutab, arenes teooria meedia-vastupanust välja semiootilisest teooriast vastupanuvõimelistest dekodeerimispraktikatest (samas, 42).

Järgmises osas kaevun sügavamale kodeerimise-dekodeerimise teooriasse ja selle suhetesse vastupanusse; pöördun arutlema kultuurisemiootika üle, erilise tähelepanuga Tartu–Moskva koolkonnale.

Kultuurisemiootika

Keskendume kõigepealt komplekssele mõistele, mis on nii kultuuriuuringute kui kultuurisemiootika keskmes – kultuurile.

Nagu Agar ütleb, on kultuur defineerimiseks üks ähmasemaid ja keerulisemaid mõisteid, kui just uurija ei lähene analüütilisest vaatepunktist, mis rõhutab termini suhtelist iseloomu:

Nagu tõlge, on ka kultuur *suhteline*. [...] Nagu tõlke puhulgi, ei saa rääkida X kultuurist, ütlemata *X-i kultuur Y-i jaoks*. Mil iganes kuuleme terminit kultuur, peame küsima: *kelle ja kelle jaoks?* (2006: 5, kursiiv originaalis)

Siin on tegemist ka uurijapositsiooni küsimusega, eriti selle eksplitsiitsusega. Kuna – nagu nägime – kultuur on alati suhteline, siis on uurijapositsiooni eksplitseerimine hädavajalik. See oli selge juba Tartu–Moskva semiootikakoolkonnale:

Semiootilis-tüpoloogilistes uurimustes on „kultuuri” mõiste algmõisteks. Seejuures tuleb eristada lähenemist kultuurile tema enda vaatepunktist või teda kirjeldava teadusliku metastüsteemi koostamise vaatepunktist. (Kultuurisemiootika teesid 1998: 61)

Vaieldamatult on kultuuriuuringute algusaastate üheks suuremaks saavutuseks kultuuri mõiste ümbermõtestus: mitte ainult kõrgkultuuri, vaid igasuguse kultuurilise produktsiooni, sh massi- ja populaarkultuuri, tunnustamine. Lisaks, kultuuriuuringute arusaam kultuurist lähtub alt üles, see tähendab vähemuste, marginaliseeritud ühiskonnaklasside, subkultuuride, noorsookultuuride jne vaatepunktist. Tuletan nüüd meelde Schönle ja Shine'i lühida kultuuridefinitsiooni, mis on visandatud, et ühendada kultuuriuuringud ja (J. Lotmani kujundatud) kultuurisemiootika viljakasse dialoogi. Autorid näevad *kultuuri* kui:

Diskursuste kimpu, mis samaaegselt võimaldab ja piirab teatud tüüpi tähendusi, identiteete ja käitumist, mitte kui eluviisi, mis tuleneks kindlast rahvuslikust vaimust. Kultuur küll sisaldab kõrgkultuuri, kuid ei ole sellega piiratud. (Schönle, Shine 2006: 9)

Seega ühenduvad mõlemad distsipliinid ühise valdkonna kontseptualiseerimisel, milleks on „laiaulatuslik kultuurimõiste” (Schönle 2002: 429). See väide on küll korrektne, ent paremaks siinse artikli objekt-distsipliinide võrdlevaks analüüsiks peaksime võtma arvesse ka kultuurisemiootika uurimisobjekti, millest lähtub selle enese kultuuridefinitsioon.

Mis siis on kultuurisemiootika uurimisobjektiks? Tuues välja ka ajaperioodi, milles kultuurisemiootika distsipliinina vormus, viitame Peeter Toropile (1999), kelle järgi oli 1973. aasta see, mil ilmusid

kultuurisemiootika jaoks märgilised tekstid. J. Lotmani, B. A. Uspenski, V. V. Ivanovi, A. M. Pjatigorski ja V. N. Toporovi mõjukates „Kultuurisemiootika teesides” defineeriti kultuurisemiootika uurimisobjekt kui märgistüsteemide funktsionaalne korrelatsioon (1998: 61).

See printsiip kätkeb endas arusaama, et kultuur koosneb omavahel suhestatud märgistüsteemidest. Kultuurisemiootika peamiseks ülesandeks on kirjeldada ja selgitada viise, kuidas need märgistüsteemid üksteisega seostuvad. Eelnevast tuleneb teine eeldus, nimelt, et oluliseks osutub uurida hierarhiaid, milles kultuurikeeled saavad korrastatud (kultuur kui „semiootiliste süsteemide hierarhia” (samas, 65)). Järgmine fundamentaalne arusaam, mis pärineb Tartu–Moskva traditsioonist, on eristus „primaarsete ja sekundaarsete modelleerivate süsteemide” vahel (Lotman 1977) – printsiip, mis on akadeemilistes debattides põhjustanud mitmeid vastasseise (Sebeok 1991). Tartu–Moskva koolkonna jaoks on loomulik keel *primaarne* ning sellele ehituvad või seda kasutavad materjalina teised, *sekundaarsed*, keeled (kirjelduskeeled – kunstikeel, kultuurikeeled nagu mütoлогия, religioon, käitumishormid jne) (Torop 1999: 10).

Kultuurisemiootika pakub oma hilisemas arengujärgus välja mõjuka ja võimeka lähenemise kultuuri holistlikuks uurimiseks. Alustades eeldusest, et ei eksisteeri ühtset kultuuriteooriat, saab küsimuseks, kas kultuurisemiootika võib olla selleks metodoloogiliseks liimiks, mis hoiab koos kultuuriga tegelevaid distsipliine.

Juri Lotmani (2005) *semiosfääri* mudel osutub kultuuri uurimiseks küllalt põhjalikuks, kuna võtab arvesse süsteemi dünaamilisust, holistlikku vaatepunkti, kultuuriliste piiride olemasolu ja pidevat piire ületavat tõlkeprotsessi. Semiosfäär on kultuurisemiootika raamistikus see koht, kus metodoloogia ja ontoloogia ühinevad, kuna see on üheaegselt nii „objekt kui ka metamõiste” (Torop 2005: 159). Nagu Peeter Torop rõhutab, suudab kultuurisemiootika sillutada teed kultuuri uurivate distsipliinide komplementaarsusele, liikumist üldise kultuuriuurimise loomisele ja metodoloogilise arusaamise poole (samas). Paljud teadlased on keskendunud J. Lotmani *semiosfääri* kontseptsioonile sisemiselt omasele interdistsiplinaarsusele. Teiste seas tunnustavad selle lähenemise mõju kultuuriuuringutele Schönle ja Shine:

Lotmani *semiosfääri* mõiste [...] on tugeva interdistsiplinaarse kallakuga. See ületab strukturalismist üle jäänud binaarsed kategooriad [...] ja pakub põhistava pinna kultuuriuuringute lokaalsetele uurimustele [...]. Semiosfääri organitsistlik metafoor ei essentsialiseeri diskursust, vaid taastab selle

lõppematule elule ja jätkuvale ainevahetusele, mida diskursused maailma heidetult teostavad. (Schönle, Shine 2006: 7)

Lisaks on kultuuriuuringutes võimalik viljakalt kasutada teisi Juri Lotmani kultuurisemiootika põhikontseptsioone. Näiteks tsentri ja perifeeria vaheliste suhete uurimine haakub kenasti piirialade analüüsiga kultuuriuuringutes (samas, 27). Nagu järgnevas näeme, mängib see probleem tähtsat rolli eriti subkultuuriliste praktikate uurimises ja semiootiliste võimuväljenduste analüüsis. Siiani oleme arutlenud kultuuriuuringute ja -semiootika teoreetiliste võrdlusmomentide üle. Järgmises osas esitan praktilise analüüsi, mille eesmärgiks on tuua välja kahe vaatepunkti lähenemised ühes juhtumianalüüsis. Selleks uurin lähemalt *kultuuritõkestust*.

Kultuuritõkestus: ajalugu ja terminoloogia

Selle peatüki eesmärgiks on analüüsida kultuuritõkestust lähtuvalt kahest teoreetilisest vaatepunktist – kultuuriuuringud ja kultuurisemiootika. Kõigepealt teen sissejuhatuse uurimisobjekti. Teiseks käsitlen seda kultuuriuuringute ning kolmandaks kultuurisemiootika vaatepunktist.

Alustame niisiis kultuuritõkestuse lühikese ajaloo ja määratlusega. 1999. aastal määratles Kanada ajakirjanik Naomi Klein *kultuuritõkestuse* kui „reklaami parodeeriva ning reklaamtahvleid kaaperdava praktika, mille eesmärgiks on viimaste sõnumi radikaalne muutmine” (Klein 2000: 280). Kleini raamatu „No Logo” suure edu tagajärjel muutus väljend *kultuuritõkestus* populaarseks ning hakkas tähistama uut tüüpi antikonsumeristlikku aktivismi. Kuid selle esimene uurimus tuleb juba 1993. aastast, mil Mark Dery avaldas raamatu pealkirjaga „Culture Jamming: Hacking, Slashing and Sniping in the Empire of Signs”, kus ta kirjutab:

[kultuuritõkestajad] laevad signaali müraga [...] julgustades idiosinkraatilisi, ettekatsetamatuid tõlgendusi. Sissetungijatele vahele segades sisestavad nad reklaamidesse, uudistesaadetesse ja teistesse meedia artefaktidesse õõnestavaid tähendusi; samaaegselt nad ka dekodeerivad neid, muutes nende võrgutuse võimetuks. (Dery 1993: 5)

Mõiste *kultuuritõkestus* viitas algselt eetrisignaalidesse ja raadiosidesse sekkumise tehnikale. Amatöör-raadiooperaatorite žargoonis viitas mõiste *tõkestus* ebaseaduslikule sekkumise praktikale raadioeetri kanalite signaalidesse personaalsete sõnumitega, mis

aeg-ajalt olid ebasindsad, kuid mis siiski genereerisid protesti *status quo* vastu (Dery 1993; Baines 2001: 14).

Üldiselt ollakse arvamusel, et mõiste *kultuuritõkestus* vermis esmakordselt 1984. aastal audio-kollaaži ansambel Negativland, kuhu kuulusid Ameerika kunstnikud ja vembumehed, kes 1980ndatel rakendasid muusikakeelele kleebi-ja-lõika-tehnikaid, loomaks originaalseid viise reklaamikõllide dekonstruktsiooni ja assambleerimise kaudu (Dery 1993). Põhimõtteliselt kasutasid nad oma lugude loomiseks lõike teistest saadaolevatest helimaterjalidest. Üks ansambli endine liige väitis, et „oskuslikult ümbertöödeldud reklaamtahvel [...] juhib avaliku vaataja algse korporatiivse strateegia üle mõtlemisele” (Klein 2000: 281).

Kultuuritõkestus hõlmab laia tehnikateringi, mis kõik on suunatud „brändiidentiteedi või reklaami omastamisele õõnestavatel ja tihti poliitilistel eesmärkidel” (Carducci 2006: 117). See on mitmekülgne nähtus, milles sisalduvad eripalgelised sümbolite ja tähenduste õõnestusvormid, „lai rekodeerimise, kaaperdamise, *subvertising*’u, *un-cooling*’u, demütiseerimise ja kultuurisfääri tagasinõudmise sõnavara” (Baines 2001: 14). Samamoodi kirjeldab Mark Dery (1993: 5) kultuuritõkestust kui „elastset kategooriat”, mis kätkeb endas mitmesuguseid subkultuurilisi praktikaid. Nagu Graham Meikle täheldab, „rakendavad kultuuritõkestajad tehnikaid, mis on praeguseks muutunud juba omaseks postmodernsele esteetikale: omastamine (*appropriation*), kollaaž, irooniline ümberpööramine ja vastandamine” (Meikle 2002: 131). Kultuuritõkestuse aktivistide tegevuse näideteks on San Franciscos põhinev Billboard Liberation Front ning Adbusters, eestlase Kalle Lasni asutatud Kanada kultuuritõkestajate peakorter. Lasn (2005: 12) määratleb kultuuritõkestust järgnevalt:

Meie ülemaailmsesse iseorganiseeruvasse võrgustikku kuuluvad meedia-aktivistid, kes tahavad olla järgevate aastakümnete kõige mõjukama ühiskondliku liikumise löögirühmaks globaalsel rindel. Meie eesmärgiks on lüüa kõikuma olemasolevad võimustruktuurid ja luua aluskorraldus uuelaadsele eluviisile 21. sajandil. [...] Eelkõige muudab [kultuuri tõkestamine] meie suhteid massimeediaga ning seda, kuidas ühiskonnas produtseeritakse *tähendust*.

Kultuuritõkestuse juuri otsitakse enamasti Prantsuse situatsionistide liikumisest ning viimaste mõju on ka kultuuritõkestajad ise kindlalt tunnustanud. Eriti toetuvad viimased situatsionistide poolt kasutatud *détournement*’i tehnikale. Mõiste tuleneb prantsuse keelest ning tähendab otseselt *kõrvalekallet*, *diversiooni*, *ümbersuunamist*, *moo-*

nutust. Nagu situatsionistide liikumise juht „*Détournement*’i kasutusjuhendis” kirjutas:

Igasuguseid elemente, olgu nad võetud kust tahes, saab kasutada uute kombinatsioonide loomiseks. [...] Kahe iseseisva väljenduse teineteisesse sekkumine ületab algsed elemendid ning toodab suurema tõhususega sünteetilise korrastatuse. (Debord, Wolman 1956)

Détournement’i mänguline taktika on õigupoolest juba ammine tehnika, mida kasutasid näiteks eelmise sajandi avangardkunstnikud. Nagu Lasn (2005: 104) viitab: „*Détournement*, *ümberpööramine*, tähendas vaatamänguliste kujundite, keskkondade, miljöode ja sündmuste ümberkanaliseerimist sellisel viisil, et nende tähendus pöörduks pahupidi või tühistuks ning muutuks seeläbi uuesti inimeste endi omaks.”

Elmises lõigus mainitud *détournement*’i määratlused on üsna laialivalguvad – võib näiteks küsida, mille poolest erineb Debord’i *détournement* teistest defamiliarisatsiooni vormidest, näiteks vormikoolkonna *kummastusest*.⁷ On kasulik märkida, et Debord ise eristas kahte *détournement*’i tüüpi, nimelt „väike (*minor*) *détournement*“ ja „petlik (*deceptive*) *détournement*”. Ta kirjeldab esimest kui iseenesest tähtsusetu elemendi *détournement*’i, mis asetab elemendi uude konteksti, millest see ammutab kogu oma tähenduse (Debord, Wolman 1956). Petlik *détournement* on seevastu juba tähtsa/tähendusliku elemendi *détournement*, mille kaudu antakse sellele elemendile teistsugune ulatus (samas). Üks ei välista siin teist – mõlemad tüübid toimivad käsikäes.

Olles visandanud kultuuritõkestuse üldise kirjelduse, pöördun nüüd lähema analüüsi poole.

Vastupanupaik. Kultuuritõkestus ja kultuuriuuringud

Kultuuritõkestusele võib läheneda mitmest vaatepunktist. Psühholoogilisest vaatepunktist etendab tänapäevane postmodernne tarbija „reklaamivältimise strateegiaid, mis aitavad säilitada teatud suveräänsusemäära tema psüühilises ruumis” ja vältida tarbijakultuuri reklaamiküllust (Rumbo 2002: 128). Sotsioloogilisest perspektiivist

⁷ Nende tehnikate võrdluse leiab Audrey Wattersi tekstist „Defamiliarization: Shklovsky, Brecht, Debord” (2002). Saadaval: <http://audreywatters.com/defamiliarization.pdf>.

seostub kultuuritõkestus „ekspressivistliku pöörde” traditsiooniga ning „autentsuse otsingutega” (Carducci 2006). Meediauuringute mõistetes võib kultuuritõkestuses näha „semiootilise sõnakuulmatuse” deklareerimist taktikalise ja uue meedia abil, mis näivad ühenduvat „häkkerieetose” (Himanen 2001) omandamises üldise *modus operandi*’na.

Selles töös kasutan kahte teoreetilist lähenemist – kultuuriuuringuid ja semiootikat –, et mõtestada kultuuritõkestuse aluseks olevat filosoofiat ja praktikat. Nagu järgnevalt näeme, kirjeldavad kultuuriuuringud kultuuritõkestust kui praktikat, „mikropoliitilist vastupanuvormi”, mis üritab „tarbijaühiskonna hegemoonset korda destabiliseerida” (Worth, Kuhling 2004: 32); semiootika aga kaevub sügavale retoorilisse mehhanismi, mis võimaldab tõkestajatel reklaamimüüdi tähendust õõnestada. Esimene rõhutab hegemoonia ja kontra-hegemoonia rolli. Tuleks rõhutada veel üht olulist punkti, kuigi meil ei ole võimalik sellel pikemalt peatuda. Nimelt pärandit, mille kontra-hegemoonsed diskursused on saanud Michel Foucault’ teooriast, ja olulist rolli, mida mängib „allutatud teadmiste ülestõus” (Foucault 1980: 81). Teisisõnu juhtis ta tähelepanu „madala staatusega teadmiste” (samas, 82) olulisusele stagneerunud *status quo* troonilt tõukamisel.

Teiselt poolt, semiootika on peamiselt huvitatud (1) tõkestamise aluseks oleva kommunikatiivse mehhanismi dešifreerimisest; (2) kultuuri mõistmisest tekstina; (3) reklaami ja kultuuritõkestuse kirjeldamisest autokommunikatiivse ja reflektiivse protsessina. Nagu eelnevalt mainitud, on kultuuritõkestus üsna elastne kategooria, mitmekesine ja mitmehäälne. Kitsendan oma analüüsiobjekti, keskendudes kultuuritõkestuse konkreetsele vormile, *subvertising*’ule, mis on määratletud kui „antireklaamide tootmine ja levitamine, mis juhivad kõrvale Madison Avenue katsed suunata tarbija tähelepanu teatud suunas” (Dery 1993: 6). Teisisõnu, keskendun peamiselt viisidele, kuidas tõkestajad manipuleerivad, moondavad ja taasloovad reklaamtahvleid ning reklaame/logosid.

Vastupanu mõiste ning küsimus noorte- ja subkultuuride kohta on kultuuriuuringute ajaloos mänginud olulist rolli. Mitu mõjukat tööd on teoretiseerinud noortekultuuride uurimise ülima tähtsuse üle: „Resistance through Rituals” (Hall, Jefferson 1976) ja „Subculture” (Hebdige 1979) on selles valdkonnas maamärkideks.

Dick Hebdige rõhutas eriti *brikolaaži* mõistet. Ta arutles, et objektid, mis juba kannavad settinud sümbolilisi tähendusi, saavad ümbertähendustatud uues kontekstis seoses teiste artefaktidega. See viitab, et brikolaaž on võimeline ümber korraldama ja taaskon-

tekstualiseerima objekte, loomaks uusi tähendusi (Clarke 1976). Hebdige kirjutab:

Tarbekaupu võib nende algsete tootjagruppide poolt argielus sümboliliselt „taasomastada” ning varustada implitsiitselt vastandlike tähendustega. Sümbioos, milles ideoloogia ja sotsiaalne kord, tootmine ja taastootmine ühendatud on, ei ole fikseeritud ega garanteeritud. Selle võib lahti kangutada. Koostöömimist võib murendada, vaidlustada, tagasi lükata – ja vastupanu domineerivatele gruppidele ei ole alati võimalik lihtsalt eirata või automaatselt inkorporeerida. (Hebdige 1979 [2003]: 16–17)

Kultuuriuringute teoreetikud kirjeldasid seega subkultuuride loominguist, ekspressiivset ja sümbolilist tööd vastupanuvormina. Sellesse mõistesse on kätketud hegemoonia mõistmine sümbolilise dominatsioonina. Seda mõttejoont järgides võib argumenteerida, et kultuuritõkestus ja *subvertising* väljendavad kultuuri tarbekaubastamise vastu käivat radikaalset tungi. Kultuuritõkestust võib tõlgendada kui kontra-hegemoonset igapäevapraktikat, mis vaidlustab konsumerismi hegemoonse domineerimise.

Järgmise teoreetilise raamistiku võib leida Umberto Eco varajasest seisukohtadest. Ülaltsiteeritud artiklis ühendab Mark Dery kultuuritõkestuse nähtuse Eco käsitletud „semiooloogilise geriljasõjaga”, mille kohta Eco kirjutab, et kui sõnumi vastuvõtjale kuulub vabadus lugeda sõnumit teistsugusel viisil, siis tuleb

valgustada kuulajaskonda, et ta hakkaks kontrollima sõnumit ja selle erinevaid tõlgendusvõimalusi. [...] Läbi Tehnoloogilise Kommunikatsiooni maailma marsiksid siis kommunikatsiooni sissisalgad, kes teeksid passiivsest vastuvõtust uuesti kriitilise. (Eco 1997: 199–201)

Kaalul oleva probleemi võib sõnastada järgnevalt. Jällegi tuleb rõhutada publiku opositsioonilist hoiakut: publik keeldub passiivsest positsioonist kommunikatsioonis, haarates tõlgendamise ja tähenduste taasloomise aktiivse rolli. Deryl on seega õigus, väites kultuuritõkestuse sarnanevat Eco kirjeldatud semiootilise geriljaga.

Edasi võib tõmmata tugeva ühisjoone kultuuritõkestuse ja vähemalt kahe prominentse õpetlase – John Fiske ja Stuart Halli – vahel. Täpsustan seda väidet allpool.

Oma kuulsas raamatus „Television Culture” (1987) formuleeris John Fiske *semiootilise demokraatia* mõiste, kujutamaks protsessi, milles publik võitleb massimeedia võimu vastu kultuuriliste sümbolite rekodeerimise kaudu. Nagu Sonya K. Katyal (2006: 490) kirjutab: „Semiootilises demokraatias võivad indiviidid saada nii

tootjateks kui ka loojateks, olles võimelised taaskirjutama ja rekodeerima eksisteerivaid representatsioone ning selle kaudu laiendama meie rahvuse rikast kultuurilist kangast.”

Fiske keskendus peamiselt televisioonikultuurile. Siiski võib sama paradigmat laiendada tänapäevasele kõikjaloleva ja sissetungiva uue meedia situatsioonile. Lisaks, uus meedia ja internet pigem tugevdasid indiviidide võimalust „vastu rääkida” ja vabastada end pelkade pealtvaatajate passiivsest rollist. Kultuuritökestad ja aktivistid üldiselt tunnevad ja kasutavad osavalt ära uue meedia maastikul saadaval olevat interaktiivsust, loomaks tehnoloogilise sõnakuulmatuse taktikaid, mille eesmärgiks on meediatootjate diskursiivse autoriteedi lagundamine.

Stuart Hall (1980) tõi välja kolm hüpoteetilist positsiooni, millelt massimeedia (ja eriti televisiooni) diskursusi võib tõlgendada. Esimeseks on „dominantne-hegemoonne positsioon”, milles lugeja „dekodeerib sõnumit koodi alusel, milles sõnum on loodud” (Hall 2001 [1980]: 174). See on ideaaltüüpiline juhtum, kus tarbija/lugeja/vaataja jagab ja tunnustab eelistatud lugemist. Teist positsiooni nimetab Hall „läbiräägitud koodiks”, milles lugeja „tunnistab eelistatud lugemist, kuid mõnikord paneb vastu ja modifitseerib seda viisil, mis peegeldab tema enda positsiooni, kogemusi ja huvisid.”⁸ Kolmas võimalus on „opositsiooniline või kontra-hegemoonne” lugemine. Siin saadakse dominantsest koodist ja eelistatud lugemisest aru, kuid lugeja lükkab need tagasi. Hall kirjutab: „Ta detotaliseerib eelistatud koodis sõnumi, et retotaliseerida sõnum mingis alternatiivses raamistikus” (samas, 175). Sarnase terminina lõi Eco „kõrvalekalduva dekodeerimise”, kirjeldamaks olukorda, milles „teksti dekodeeritakse teistsuguse koodi alusel kui on kasutatud selle kodeerimiseks.”⁹ Ka sel juhul toimub mõistmine saatja kodeerimismodaalsuste kohaselt. Kuid kui vastuvõtja väärtustesüsteem lahkneb saatjale omistatust või vastandub sellele, võidakse viimase tähendusi enese järgi väänata (Manetti 1992: 62).

Seni öeldu valguses võib kultuuritökestust analüüsida reklaamisõnumite nii opositsioonilise, kontra-hegemoonse lugemisena kui ka kõrvalekalduva dekodeerimisena.

⁸ Daniel Chandler: *Semiotics for beginners*.
<http://www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/semiotic.html>.

⁹ Samas.

(Kultuuri)semiootiline vaade *subvertising*'ule

Järgnevalt joonistan välja kolm erinevat lähenemist kultuuritõkestusele, kasutades üldsemiootilist teooriat ja kultuurisemiootikat.

Märkidel on võime valetada. Nagu Eco viitab, on semiootika distsipliin, mis uurib kõike, mida saab kasutada valetamiseks (Eco 2002: 17). Kui märgid valetavad, on ka vastupidine tõene: nad võivad ka tõtt rääkida. See väide on aluseks kultuuritõkestajate filosoofiale. Üheks kultuuritõkestajate peamiseks eesmärgiks on valgustada brändiidentiteetide „tumedat poolt”. Võrreldes reklaamidesse kätketud manipulatiivse diskursusega saavad *subvertisement*'id tõepaikadeks. Laenates Douglas B. Holti vermitud väljendit, võib öelda, et kultuuritõkestus on „brändi kattekihtide mahakoorimine”, see tähendab „korporatsioonide kulissidetaguse tegevuse” paljastamine (Holt 2002: 86). Kultuuritõkestajad paljastavad brändiidentiteetide „tameda poole”, näidates kõike seda, mis on peidetud autentse fassaadi taha – ekspluateerimine, kasu, ebaautentsus, pettus ja propaganda. Seega, korporatsioonid toodavad *maskeerivaid märke*, mille eesmärgiks on nende ideoloogilise sõnumi varjamine. Tõkestajad liiguvad vastupidises suunas, paljastades mündi teise külje. Nagu Guy Debord (2005: 113) kirjutas: „*Détournement* taasradikaliseerib eelnevad kriitilised järeldused, mis on kangestatud lugupeetud tõdedeks ning seekaudu muudetud valedeks.”

Niinimetatud pilareklaamide (*spoof ads*) – *subvertising*'u tehnikaid kasutades rekodeeritud reklaamid – eesmärgiks on paljastada hegemoonsesse korporatsioonide diskursusesse kätketud varjatud pettus. Pilareklaamid säilitavad algse reklaamteksti maatriksi ja visuaalsete elementide tuuma. Just nimelt juba tuttavate/nähtud elementide kohalolu ja tsitaatidele viitamine toob esile lugeja vastukultuurilise originaalteksti tõlgenduse. Seega on võimalik tõkestatud tekstide fundamentaalse omadusena avastada ja identifitseerida formaalne sarnasus vastu-sõnumi (pilareklaamid, õõnestatud reklaamid) ja algsõnumi (reklaam) vahel. Kõnealune semiootiline mehhanism, mis toodab parodiaiefekti, on seega tsiteerimine. Mõned visuaalsed elemendid jäävad samaks, samal ajal kui teised muutuvad ja saavad re-semiotiseeritud ning kinnitatud uude, antagonistlikusse tähendusse. Kordused saavad semiootilise *détournement*'i vahendiks. Korporatiivsed brändilogod muutuvad *tühjadeks tähistajateks*. Laenan selle väljendi Ernesto Laclault, kes kirjutab:

Tühi tähistaja saab [...] esile kerkida üksnes siis, kui tähistamises kui sellises eksisteerib struktuuriline võimatus, ning üksnes siis, kui see

võimatus saab ennast tähistada märgistruktuuri katkestusena (õõnestusena, moonutusena jne). Teisisõnu, tähistamise piirid saavad ennast kuulutada üksnes selle teostamise võimatusena, mis nendes piirides asub. (Laclau 1996: 37)

Seega, kuna teatud tähistamissüsteemi piire ei ole võimalik tähistada – kui oleks, kuuluksid piirid juba süsteemi enesesse –, on ainus võimalus probleemi lahendamiseks „näidata *neid endid* (piire) kui tähistamisprotsessi *katkestust* või *kokkuvarisemist*” (samas, 37 – kursiiv originaalis). Kultuuritõkestus mõistetuna semiootilise korporatiivsete brändilõigude *détournement*’ina mängib just nimelt reklaamidiskursuste tühjusel, katkestades kommunikatsioonivoolu ja näidates tähistamise piire.

Õigupoolest põhineb kultuuritõkestuse visuaal-retooriline taktika puhtalt semiootikal. Nagu Dery arutleb:

See ei tähenda, et kõik tõkestajad [...] tuletavad teadlikult oma ideid semiootikast või et nad isegi tunneksid seda, vaid et nende *ad hoc* lähenemine kultuurianalüüsile seostub paljuski semiootiku katsetega „lugeda ridade vahelt” tekstist, milleks on kultuur. (Dery 1993: 8)

See väide langeb kokku mõnede kultuurisemiootika põhialustega – tekstuaalsuse printsiibiga kultuuris, kultuuri kui tekstiga, teksti kui tekstuaalsusega ja teksti kui protsessuaalsusega.

Siin peab tegema veel teise tähelepaneku. Kas kultuuritõkestus kui „tegevus, mis suunatud vastukaaluks pidevale, rekombinantsele kapitalistlikult koormatud – ja massimeedia kaudu ettesöödetud – sõnumitetulvale” (Handelman 1999: 399) on täielikult efektiivne? Sellele küsimusele vastamiseks peame tähele panema, et kultuuritõkestust kui vastupanupraktikat hõivatakse tihti suurte korporatsioonide poolt. Nagu Andrew Potter ja Joseph Heath märgivad: „seda tüüpi kultuuriline mäss, nagu näitlikustatud Adbustersi ajakirja poolt, ei ole süsteemile ohtlik, *see ongi süsteem*” (Potter, Heath 2004 – kursiiv originaalis).¹⁰ Kultuurisemiootika pakub sellise dünaamika selgitamiseks võimsat tööriista – *autokommunikatsiooni* (Lotman 1990: 20) mõistet. Nagu Andreas Schönle (2002: 429) ütleb: „Subjektid tegutsevad oma autonoomiapüüdluse põhjal, pannes diskursusi üksteise vastu mängu, salvestades neid autokommunikatiivses aktis, mis genereerib selles protsessis uudsust.”

¹⁰ *The Rebel Sell*. Presentation as part of the University of Toronto Bookstore’s Reading Series, 13 October 2004 at Innis Town Hall, by Andrew Potter and Joseph Heath. <http://www.goodreads.ca/rebelsell/>

Põhimõtteliselt võib kultuuritõkestust ja samamoodi ka turundust mõista autokommunikatiivsete protsessidena, eneseleviitava kommunikatsiooni juhtumina, milles korporatsioonid kinnitavad oma identiteete, kujundeid ja kultuure. See on justkui pidev kultuuriline ring, milles mõlemad teisele vastu panevad ja teiselt laenavad, märgiimpeeriumist pääsemata. See näib tasakaalukam ja õiglasem vaade, kuna kujutab kultuuritõkestust haaravat protsessi, milles see jääb „lukustatuks igavesse vastandite tantsu, mitte ei kaitse ekspressiivset mitmekesisust” (Katyal 2006: 497).

Kokkuvõtteks

Kuigi teadlik oma lühidusest ja ebapiisavusest, pakkus see töö väikese panuse kultuurisemiootika ja kultuuriuuringute võrdlevasse uurimisse. Lisaks sai puudutatud mitut olulist teemat.

Artikli esimene osa pakkus kahe distsipliini teoreetilise võrdluse. Võrdluse käigus uurisin distsiplinaarse identiteedi probleeme: kultuuriuuringud selgusid olevat distsiplinaarsele määratlusele vägagi vastuseisvad. On ilmselge, et semiootilise metodoloogia laenamine on kultuuriuuringuid tugevdanud just vastupanu, ideoloogia ja võimu käsitlemisel. Seda viljakat distsipliinidevahelist kohtumist saame kasutada kultuuritõkestuse uurimisel – kultuuritõkestust võib käsitleda mitmel analüüsisatasandil. Nagu eelnev artikkel püüdis näidata, võib kultuuritõkestust kui uurimisobjekti modelleerida erinevate teoreetiliste vaatepunktide kaudu. Ühest küljest nägime kultuuriuuringute kalduvust kujutada seda kui mikro-vastupanu praktikat, mis mängib individuaalsuse ja subjektsuse tasandil kontra-hegemonilist rolli. Teisest küljest on semiootilise teooria abil võimalik seletada kultuuritõkestuse praktikatesse kätketud retoorilisi mehhanisme. Veelgi enam, kaasates Lotmani autokommunikatsiooni mõiste, võime kultuuritõkestust vaadata kui ühte poolust pidevas vastupanu, assimileerimise ja omastamise vahelises dünaamikas.

Kui kultuuriuuringud ongi leidnud kultuurisemiootika näol kindla teoreetilise aluse – eriti selle näol, mida Grossberg nimetab *dialektilise sotsioloogia* staadiumiks –, ei tähenda see vaid ühesuunalist kommunikatsiooni. Vastupidi, kultuurisemiootika peaks kultuuriuuringutelt omandama keskendatuse tegelikele praktikatele, mida teostavad märgisüsteemide kasutajad. Keskendatus märgisüsteemide vahelistele suhetele peaks kaasama ka keerukad viisid, kuidas tõlgendajad neid süsteeme kasutavad, ning millised on selle kasu-

tuse pragmaatilised tagajärjed. Nagu kultuuritõkestuse analüüs ning *subvertising*'u praktikad on näidanud, käituvad antud kultuuri tõlgendajad viisidel, mis võimaldab neil omastada rahvusvaheliste korporatsioonide logosid ja brände, nendega manipuleerida, et võidelda nende ulatusliku kohalolu ja võimu vastu. Kultuuritõkestus on just nimelt üks selline märkide kasutamise viis.

Kirjandus

- Agar, Michael 2006. Culture: can you take it anywhere? *International Journal of Qualitative Methods* 5(2): 1–12.
- Baetens, Jan 2005. Cultural Studies after Cultural Studies. *Cultural Studies* 19(1): 1–13.
- Baines, Paul 2001. A pie in the face: Culture jammers re-code, hijack, subvert, un-cool, de-myth and reclaim the cultural sphere. *Alternatives Journal* 27(2): 14–16.
- Bennett, Tony 1993. Putting policy into cultural studies. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. (eds.). *Cultural Studies*. Routledge: New York and London, 23–37.
- 1998. Cultural Studies: a reluctant discipline. *Cultural Studies* 12(4): 528–545.
- 2007. Making culture, changing society: The perspective of „culture studies”. *Cultural Studies* 21(4): 610–629.
- Berardi, Franco „Bifo”; Pignatti, Lorenza; Magagnoli, Marco 2003. *Errore di Sistema. Teoria e Pratiche di Adbusters*. Milano: Feltrinelli.
- Clarke, Gary 1976. Style. — Hall, S.; Jefferson, T. (eds.). *Resistance through rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- Debord, Guy 2005 [1967]. *Society of the Spectacle*. London: Algate Press.
- Debord, Guy; Wolman, Gil 2006 [1956]. A user's guide to détournement. — Knabb, K. (ed.). *Situationist International Anthology. Bureau of Public Secrets*. Online: <http://www.bopsecrets.org/SI/detourn.htm#1>, last access 1st June 2012.
- Dery, Mark 1993. Culture jamming: hacking, slashing, and sniping in the empire of signs. *Open Magazine Pamphlet Series: Pamphlet 25*: 5.
- Duranti, Alessandro 2005. On theories and models. *Discourse Studies* 7(4/5): 409–429.
- Eco, Umberto 1990. *I limiti dell'interpretazione*. Milano: Bompiani.

- 1997. Semiooloogilise sissisõja suunas. — Eco, U. *Reis hüperreaalsusse*. Tallinn: Vagabund, 189–201.
- 2002 [1975]. *Trattato di semiotica generale*. Milano: Bompiani.
- Foucault, Michel 1980. *Two Lectures*. — Foucault, M. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. New York: Pantheon, 78–108.
- Grossberg, Lawrence 1993. The formations of cultural studies: an American in Birmingham. — Blundell, V.; Shepherd, J.; Taylor I. (eds.). *Relocating Cultural Studies: Developments in theory and research*. London & New York: Routledge, 21–66.
- Hall, Stuart; Jefferson, Tony (eds.) 1976. *Resistance through rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Hutchinson.
- 2001 [1980] Encoding/Decoding. — Durham, M.G.; Kellner, D.M. (eds.). *Media and Cultural Studies Keyworks*. Malden, MA: Blackwell, 166–176.
- Handelman, Jay M. 1999. Culture Jamming: Expanding the application of the critical research project. *Advances in Consumer Research* 26: 399–404.
- Hartley, John 2003. *A Short History of Cultural Studies*. London & Thousand Oaks: Sage.
- Hebdige, Dick 1979. *Subculture: The meaning of style*. London and New York: Routledge.
- Himananen, Pekka 2001. *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. London: Secker & Warburg.
- Holt, Douglas B. 2002. Why do brands cause trouble? A dialectical theory of consumer culture and branding. *Journal of Consumer Research* 29: 70–90.
- Kultuurisemiootika teesid 1998 = Ivanov, V. V.; Lotman, J. M.; Pjatigorski, A. M.; Toporov, V. N.; Uspenskij, B. A.. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu University Press, 62–88.
- Katyal, Sonia K. 2006. Semiotic disobedience. *Washington University Law Review* 84(2): 489–571.
- Kellner, Douglas 1995. *Media Culture. Cultural Studies, Identity, and Politics between the Modern and the Postmodern*. London & New York: Routledge.
- 2009. *Cultural Studies, Multiculturalism and Media Culture*. On line, http://pages.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/2009_essays.html, last access 1st June 2012.
- Klein, Naomi 2000. *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*. London: Flamingo.
- Laclau, Ernesto 1996. *Why do empty signifiers matter in politics? Emancipation(s)*. London: Verso, 36–46.
- Lash, Scott 2007. Power after hegemony: Cultural studies in mutation? *Theory Culture Society* 24: 55–78.

- Lasn, Kalle 2005. *Kultuuritõkestus. Ameerika naeruvääristamine*. Tallinn: Tänapäev.
- Lotman, Yuri, 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I.B. Tauris.
- 2005 [1984]. On the semiosphere. *Sign System Studies* 33(1): 205–229.
- 1977. Primary and secondary communication modeling systems. — Lucid, D. P. (ed.). *Soviet Semiotics: An Anthology*. Baltimore: Johns Hopkins, 95–98.
- Manetti, Giovanni 1992. I modelli comunicativi e il rapporto testo-lettore nella semiotica interpretativa. — Grandi, R. (ed.). *I mass media fra testo e contesto. Informazione, pubblicità, intrattenimento, consumo sotto analisi*. Milano: Lupetti, 53–84.
- McEwan, Paul 2002. Cultural Studies as a hidden discipline. *Cultural Studies* 5(4): 427–437.
- Meikle, Graham 2002. *Future Active: Media Activism and the Internet*. London: Routledge.
- Nelson, Cary; Treichler, Paula; Grossberg, Lawrence 1992. Cultural Studies: An introduction. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. A. (eds.). *Cultural Studies*. New York & London: Routledge, 1–22.
- Potter, Andrew; Heath, Joseph 2004. *The Rebel Sell. Why the culture can't be jammed*. Toronto: Harper Collins.
- Rumbo, Joseph D. 2002. Consumer resistance in a world of advertising clutter: The case of Adbusters. *Psychology & Marketing* 19: 127–148.
- Schönle, Andreas 2002. Lotman and cultural studies: The case for cross-fertilization. *Sign System Studies* 30(2): 429–440.
- Schönle, Andreas; Shine, Jeremy 2006. Introduction. — Schönle, A. (ed.). *Lotman and Cultural Studies: Encounters and Extensions*. London: The University of Wisconsin Press, 3–35.
- Sebeok, Thomas A. 1991. *In what sense is language a primary modeling system?* — Sebeok T. A. (ed.). *A Sign is Just a Sign*. Bloomington: Indiana, 49–58.
- Storey, John 1996. Cultural Studies: an introduction. — Storey, J. (ed.). *What is Cultural Studies? A Reader*. London: Arnold, 1–13.
- Torop, Peeter 1999. Cultural semiotics and culture. *Sign System Studies* 27: 9–23.
- 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. *Sign Systems Studies* 33(1): 159–173.
- Turner, Graeme 1992. „It works for me”: British Cultural Studies, Australian Cultural Studies, Australian Film. — Grossberg, L.; Nelson, C.; Treichler, P. (eds.). *Cultural Studies*. New York and London: Routledge, 640–653.

Worth, Owen; Kuhling, Carmen 2004. Counter-hegemony, anti-globalization and culture in International Political Economy. *Capital & Class* 84: 31–42.

Inglise keelest tõlkinud Ott Puumeister¹¹

¹¹ Artikli tõlkimist toetas ETF teadusgrant 8804 „Võimussuhete ja poliitilise kommunikatsiooni semiootilise analüüsi perspektiivid”.